

УДК 94(36):801.311

DOI: 10.30840/2413-7065.4(73).2019.189707

СЕМАНТИЧНЕ ГНІЗДО «ЧОРНИЙ», «ТЕМНИЙ»
В ІНДОІРАНСЬКІЙ ГІДРОНІМІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИСергій НАЛИВАЙКО

orcid.org/0000-0001-8162-1340

кандидат історичних наук, директор НДІУ

Анотація. Пропонована стаття продовжує напрямок ономастичних студій, започаткований у попередніх числах часопису та присвячених дослідженню індоіранської гідронімії Східної Європи. Цього разу інтерес автора торкається сукупності водних найменувань, що обіймають семантичне гніздо «чорний», «темний»: окрім низки цілковито «прозорих» слов'янських назв такого роду, йдеться про істотну частку східноєвропейської гідронімії, переконлива етимологізація якої виявляється можливою завдяки зверненню до індоіранської мовної та культурної традиції. Йдеться, зокрема, про значеннєві основи *kr̥ṣṇa*, *śyāta/śyāva*, *kāla/kālma*, *mala*, *varana*, *asita* та деякі інші, найчастіше вживані в індоіранських мовах на позначення «чорноти», «темноти». Попри те, що в процесі «ослов'янення» архаїчної східноєвропейської гідронімії ці давні назви подекуди зазнали істотної трансформації та спотворення первісного внутрішнього змісту, їх все ж таки вдається виявити і витлумачити, спираючись на сучасний стан порівняльно-мовознавчих досліджень у царині індоєвропейстики, виходячи з методологічного принципу дослідження назв у їх сукупності, а також врахування ономастичного контексту, що у методологічному поєднанні у більшості випадків унеможливує випадкові збіги. У статті запропоновані нові тлумачення низки східноєвропейських гідронімів, які є вагомими підстави тлумачити в контексті семантичної ознаки «чорноти», «темноти». Важливо, що саме землі Давньої України та окремих її регіонів, за даними новітніх ономастичних студій, постають як ареал концентрації «чорної», «темної» гідронімії й ономастики загалом (подекуди у її протиставленні «білій», «світлій» ономастиці), що надає додаткових методологічних підстав звертатися у пошуках витоків цієї стійкої ономастичної традиції до індоєвропейської спадщини.

Ключові слова: ономастика; індоіранська гідронімія; Східна Європа; Україна; семантичне гніздо «чорний», «темний»; індоєвропейстика.

SEMANTIC FAMILY “BLACK”, “DARK”
IN THE INDO-IRANIAN HYDRONYMY OF EASTERN EUROPESerhii NALYVAIKO

Candidate of Historical Sciences, Director of RIUS

Annotation. The proposed article continues the direction of onomastic studies, launched in previous issues of the journal and devoted to the study of Indo-Iranian hydronymy of Eastern Europe. This time, the author's interest concerns a set of water names that embrace the semantic family “black”, “dark”. Besides a series of completely “transparent” Slavic names of this kind, there is a significant part of Eastern European hydronymy, a convincing etymologization of which is possible thanks to appealing to the Indo-Iranian linguistic and cultural tradition. These are, in particular, meaningful stems “*kr̥ṣṇa*”, “*śyāta/śyāva*”, “*kāla/kālma*”, “*mala*”, “*varana*”, “*asita*”, etc., often used in Indo-Iranian languages for the designation of “blackness”, “darkness”. Although in the process of “Slavization” of archaic Eastern European hydronymy these ancient names underwent considerable transformation

© Наливайко С.

and distortion of their original internal content, they may still be identified and interpreted based on the current state of comparative linguistic research in the field of Indo-European studies, the methodological principle of investigating names in their totality, as well as interpreting the Eastern European hydronymy in its onomastic context, which, in most cases, makes an accidental coincidence impossible in the methodological combination. The article proposes new interpretations of a number of Eastern European hydronyms, which are interpreted in the context of the semantic meanings of "blackness" and "darkness". It is noteworthy that the lands of Ancient Ukraine and its separate regions, according to the data of modern onomastic studies, appear as an area of concentration of "black", "dark" hydronymy and onomastics in general (to some extent in its opposition to "white" and "light" onomastics). This provides an additional methodological ground for seeking the origins of this enduring onomasiological tradition in the Indo-European heritage.

Key words: *onomastics; Indo-Iranian hydronymy; Eastern Europe; Ukraine; semantic family "black", "dark"; Indo-European studies.*

У продовження етимологічних роздумів над і.-є. гідронімією Східної Європи [12; 13; 16 та ін.] хочемо запропонувати зацікавленому читачеві низку міркувань стосовно семантичної категорії, що охоплює коло значень «чорний», «темний». Зауважимо відразу: ми далекі від думки шукати пояснень причин постановки такого роду найменувань, доволі нерідкісних у гідронімії, лише у фізичних характеристиках водойми чи води (такого роду випадки, припускаємо, складають очевидну меншість) [2, с. 51–54]. Залишаючи відповідь на це непросте питання, що вимагає залучення додаткових даних, за межами цієї статті, зауважимо, що, окрім цілковито «прозорих» слов'янських найменувань (переважно потамонімів) із наведеним вище значенням, оформлених прикметником *Чорна*, *Чорний* (також у складі двокомпонентних назв на кшталт *Чорна Вода*, *Чорна Ріка*, *Чорна Зворина*, *Чорна Тиса* тощо) [19, с. 610–611], нині є вагомим підстави істотно розширити коло розглядуваних водних найменувань за рахунок назв, оформлених не слов'янськими, а індоіранськими значенневими основами, скориставшись підходом, про методологічне обґрунтування та конкретні

приклади використання якого мовилося вже неодноразово [9–14; 16; 26]. Кажучи коротко, йдеться про залучення до тлумачення східноєвропейської ономастики (і насамперед гідронімії як найбільш стійкої у часі ономастичної категорії) індоарійської (і – ширше – індоіранської) мовної та культурної традиції. А також про ту найбільш архаїчну частину східноєвропейського ономастикону, що сягає своїми витокami індоєвропейської доби, є субстратною щодо пізніших слов'янських найменувань і у багатьох випадках переконливо тлумачиться через посередництво індоіранських мов.¹

¹ Тут зауважимо особливо, що з методологічного погляду межі такої реконструкції, закономірно, не вичерпуються зверненням лише до індоіранської мовної та культурної традиції, хоч остання і засвідчила свою значущість для реконструкції найдавніших доль Східної Європи. Значно більший інтерес до індоіранської традиції в історіографії проблеми та більша «віддача» від неї у науковому розумінні обумовлені насамперед якістю джерельної бази, переконливим обґрунтуванням тісного зв'язку народів, званих в історіографії індоіранськими, з теренами Східної Європи (зокрема, на рівні порівняльного мовознавства, порівняльної міфології, історичної географії, ДНК-генеалогії тощо) [15], наявністю в історичній та мовознавчій науці останніх десятиліть низки вдалих спроб інтерпретації місцевої ономастики з індоіранських мов (ідеться, зокрема, про праці О. Трубочова та особливо Ст. Наливайка), а з

Припускаємо, що, окрім суто етимологічного інтересу, наведені у статті міркування нададуть нових переконливих аргументів у дискусії навколо перспектив індоіранських та індоарійських студій у дослідженні давньої історії Східної Європи.

Аби не потрапити у добре знайому ономастам ситуацію, коли тлумачі пропонують лінгвістичні конструкції *ad hoc*, розглядаючи конкретну назву поза сукупністю типологічних найменувань, а також зводять численні назви

іншого боку – побутуванням низки стереотипів, кабінетних схем та хибних уявлень щодо ряду вузлових проблем мовної та етнокультурної історії стародавнього світу, що не завжди дають змогу досліднику адекватно підійти до віднайдення альтернативних шляхів наукового пошуку. Водночас методологічно доцільним у пошуках переконливого тлумачення давньої і сучасної східноєвропейської ономастики видається звернення і до інших давніх мов. Істотний інтерес у цьому розумінні становить, зокрема, перспектива звернення до хетсько-хурритського мовного й історичного спадку, репрезентована статтею В. Лакизюка у цьому числі журналу «Українознавство». Прикметно, що на перспективах залучення хетської мови до і.-е. порівняльного мовознавства ще 1957 р. у своїй концепційній статті наголошував видатний радянський лінгвіст В'яч. Вс. Іванов («О значении хетского языка для сравнительно-исторического исследования славянских языков»). Зауважимо також, що звернення до хетської і хурритської мовної традиції виправдане і в контексті наукових зацікавлень цієї статті. Ідеться, зокрема, про назву *Teaḡanda* на позначення давньої Меотиди (докладніше див. далі), а також історію хурритської держави Мітанні, особливо цікавою для нас у контексті виразного індоарійського сліду в теонімії й антропонімії мітаннійської аристократії, а також термінології, пов'язаної із тренуванням коней. Нині, як бачимо, відбувається звернення до хурритської мовної спадщини у контексті тлумачення східноєвропейської ономастики. Сподіваємося, тим самим буде започаткований ще один перспективний напрям ономастичних досліджень, до якого ставимося з інтересом, але водночас доволі обережно, очікуючи додаткового лінгвістичного підкріплення, методологічної сумлінності та відповідного загальноісторичного обґрунтування.

до першої-ліпшої фонетично близької основи, нехтуючи визначальними вимогами до ономастичного дослідження, ми від самого початку визначимо для себе певні запобіжники методологічного гатунку. По-перше, ми прагнутимемо (наскільки це дає змогу зробити формат наукової статті) розглядати назви комплексно, у порівнянні між собою, відмовляючись від поодиноких етимологій та уникаючи в такий спосіб збігів і схождень, що можуть виявитися випадковими. По-друге, братимемо до уваги альтернативні варіанти називання водних об'єктів, значна частина яких здобувають характер міжмовного калькування, як і враховувати загальний ономастичний (переважно гідронімний) контекст, що виявляється, зокрема, у взаєминах річка – доплив. Також, на нашу думку, як своєрідний додатковий маркер у тлумаченні частини східноєвропейської гідронімії як «чорної», «темної» може розглядатися елемент наявності (а часто і протиставлення їй) «білої», «світлої» гідронімії. Додамо також, що методологічна вартісність пропонованого підходу, закономірно, має виявитися у подальшому розширенні кола згадуваних у цій статті найменувань за рахунок віднайдення нових назв та їхніх поєднань, що вкладатимуться у змальовану нижче схему.

Отже, виходячи зі сказаного вище, відразу визначимо ті індоіранські основи, що становлять найбільший інтерес у контексті наукових завдань цієї статті. Серед таких – *kṛṣṇa*, *śyāma/śyāva*, *kāla/kālma*, *mala*, *varana*, *asita* та деякі інші, вживані в індоарійській традиції переважно на позначення чорноти, темноти.

За відповідну точку нашої розповіді візьмемо індоар. *kṛṣṇa* «чорний»,

«темний», «темно-синій» [30, с. 306] із відповідниками у низці і.-е. мов (пор. зах.-балт. *kirsna*, прус. *kirsnan* «чорний», праслов. *čьr(x)-nъ* з особливим суфіксальним оформленням тощо) [28, с. 346]. Серед сучасних індійських гідронімів із цим компонентом відзначимо *Крішнанаді* «Чорна ріка», що її має одна з найбільших річок Південної Індії, назва якої утворена від індоар. *kṛṣṇa* + *nadī*, де *kṛṣṇa* «чорний», «темний», а *nadī* «вода», «ріка» (щодо семантичного гнізда «вода», «ріка» у східноєвропейській гідронімії докладніше див. [12]). Принагідно нагадаємо, що ім'ям *Крішна* в міфології індуїзму позначене одне з утілень-аватар бога Вішну; в арійській традиції він постає як Чорнобог, тоді як його старший брат Баладева – Білобог, що, згідно з міфом, народилися від чорної і білої волосини бога Вішну [10, с. 219].

Виразні сліди шанування Чорнобога й Білобога як відбиття первісного індоєвропейського дуалізму властиві й слов'янським народам. Сакський хроніст і автор «Слов'янської хроніки» Гельмольд (XII ст.) вказує на шанування Чорнобога серед балтійських слов'ян, що видається особливо характерним, якщо зважити на особливу поширеність зах.-балт. *kirsna* «чорний» у т. зв. прусько-ятвязькому гідронімному ареалі. Тут доречно зазначити, що й сам Крішна-Чорнобог, згідно з арійською традицією, походив із племені *ядавів* (інші назви цього народу в арійському епосі – *сатвати* або *данави*), що виявляють дивовижний і такий, що цілковито виходить за межі випадкових збігів, потрійний (!) номінативно-функціональний зв'язок зі східноєвропейським етнонімним комплексом *ятвяги-судовити-дайнови* [10, с. 16; 17, с. 105], який так само вживався

на позначення одного народу (у зв'язку з етнічною назвою *ядавів* пор. також лит. *juodas* «чорний»).

Слов'янська та прусько-ятвязька території творять єдиний гідронімний ареал з *Kirsn-* з варіантами *Kirsna* (р. у Литві, п. д. Шешупе), *Czarna*, *Czerna*, *Carna*, *Черна*, *Чорна*, *Црна* і под. [24, с. 26]. Із південною межею поширення ятвягів В. Топоров пов'язував найменування р. *Кшна* (пол. *Krzna*), л. д. Зах. Бугу, припускаючи, що саме із цим колом основ і значень споріднені й фракійські найменування *Dierna*, *Tierna*, *Tsiernensis*, *Zernensis*, *Zernae* тощо [24, с. 27], як, імовірно, і низка гідронімів (і топонімів) на *Терн-* (при *терн-* < *черн-*). Особливий випадок у контексті розглядуваної сукупності назв, на думку О. Трубочова, становить гідронім *Черхавка*, л. д. Бистриці, у верхів'ях Дністра, що являє собою ймовірно відбиття дослов. **kirsava* /**kirsva* /**kirsus* /**krisus*, власне, «Чорна [річка]», і, як вважає дослідник, характеризує гідронім *Черхавка* як генетично неслов'янський [27, с. 486].

Індоар. *kṛṣṇa* генетично й фонетико-семантично близьке до укр. *красний*, що у низці слов'янських мов позначає червоний або рудий колір. Прикметно, що в сучасних індійських мовах *kṛṣṇa* позначає не лише колір – «чорний», але й «гарний», «чарівний», «вродливий», подібно до укр. *красний*; мовні факти засвідчують, що поняття «чорний» і «красний» часто ототожнюються, що існує певна неусталеність цих понять, властива і слов'янським, й індійським мовам [10, с. 111]. Вочевидь, не слід відкидати і тієї можливості, що у низці випадків первісний індоарійський термін *kṛṣṇa* «чорний» з огляду на фонетичну близькість міг трансформуватися

у слов. *красний* (пор. д.-рус. *чърмьнь*, церк.-книж. *чермный* «червоний»), що, схоже, відбилосся і у східнослов'янській гідронімії: так, р. *Чорний Жеребець* (л. д. Сіверського Дінця, побл. с. Терни Краснолиманського р-ну на Донеччині) має і назву *Красний Жеребець* (із допливом р. *Красна*) [19, с. 612] (пор. також певну плутанину з назвами *Чорна Русь* і *Червона Русь* на середньовічних картах і портоланах, яка в історіографії питання іноді тлумачилася з точністю до навпаки, а саме як результат еволюції від первісного поняття «червоний» до спотвореного «чорний») [3, с. 22]. Назву *Красна* (первісно, ймовірно, «Чорна») має й річка на Київщині, у долині якої на правому березі Дніпра розташоване всесвітньо відоме Трипілля [19, с. 280]. Прикметно, що гідроніми на *Красн-* особливо часті у басейнах Кальміуса, Сіверського Донця, Самари, Чорного Жеребця, Черемошної, Тернівки тощо [19, с. 280-282], у самих назвах яких, як буде показано далі, є вагомій підстави припускати «чорну», «темну» семантику.

У контексті постульованого зв'язку певний інтерес, на нашу думку, можуть становити найменування низки водних об'єктів, зокрема:

Червоная (вар. *Чорна*) – р., п. д. Дніпра [19, с. 610];

Червона – р., п. д. Тьми (бас. Південного Бугу) [19, с. 603];

Красна – р., л. д. Чорного Жеребця із могилою *Красна* у верхів'ї [19, с. 280];

Красна – р., л. д. Сіверського Дінця (бас. Дону) [19, с. 603] (щодо можливого зв'язку назви *Сіверський Донець* із поняттям чорноти див. далі);

Красна (вар. *Красний Колодезь*) – р., п. д. Липця (бас. Уди-Сіверського Дінця-Дону) [19, с. 280];

Красна – р., л. д. Самари [19, с. 280] (щодо можливого зв'язку назви *Самара* з поняттям чорноти див. далі);

Красний – яр, л. д. Тернівки (бас. Самари) [19, с. 281];

Красник – пот., л. д. Чорного Черемошу (бас. Черемошу-Пруту-Дунаю) [19, с. 281] та ін.

У зв'язку з найменуванням *Чорного Черемошу*, л. д. Черемошу (бас. Пруту-Дунаю) [19, с. 612] привертає увагу й гідронім *Черемошна*, п. д. Кормину (бас. Стиру-Прип'яті-Дніпра) [19, с. 604]. При цьому О. Трубачов звертає увагу на ланцюжок назв *Кормин-Черемошна-Красна*, скупчення яких спостерігається на Стиру, зі стійкою семантичною ознакою «червоний» [27, с. 612]. У розглядуваному контексті на увагу заслуговує й потамонім *Чемерична*, п. д. Хариної, л. д. Красної (бас. Сіверського Дінця) [19, с. 602], причому у зв'язку з гідронімною парою *Харина-Красна* слід особливо вказати на ту обставину, що в традиції індуїзму *Хара* (вона ж *Радга*) як одна з жіночих іпостасей Бога виступає у ролі вічної коханої Крішні та у нерозривному зв'язку із ним (пор. санскритську мантру *Hare Kṛṣṇa*, де *Hare* – клична форма від *Hara*).

До індоіранських основ на позначення чорноти, темноти належить і термін *śyāta/syāva* «темний, чорний» [30, с. 1094]. Священна ріка індійців *Ямуна* або *Джамна* – найбільший доплив Ганга, на берегах якої, згідно з традицією, минули дитинство і юність Крішні-Чорнобога, має іншу назву *Ш'ям-С'ям* «Чорна» (пор. р. *Ямна*, д. Красної у бас. Сіверського Дінця) [19, с. 636]. До згадуваної основи в індоарійській традиції сходять численні географічні назви, терміни на позначення ночі, імена міфологічних та епічних персонажів, назви рослин і

тварин тощо. Серед них – термін *śyātala* на означення великої чорної бджоли, що проливає світло на загадке укр. *джміль* (*чміль*), рос. *шмель* [30, с. 1094].

Є підстави припускати, що індоіранська основа *śyātá*, *śyāvá* із семантичним навантаженням «чорний», «темний» доволі широко представлена у східноєвропейській гідронімії. Ідеться, зокрема, про назву р. *Сейм* (д.-рус. *Сѣмь*), л. д. Десни (бас. Дніпра), що тече у межах Білгородської, Курської, Сумської та Чернігівської областей [19, с. 493] і назва якої нібито завдячує своїм постанням семи допливам, що впадають у річку. О. Стрижак у тлумаченні потамоніма *Сейм* вказує на осет. *saw* «чорний» [21, с. 162], а В. Топоров і О. Трубачов – на авест. *śyāta-* і д.-інд. *śyāta-* «темний», поширюючи цей висновок також на дві назви *Семица* за Десною і Сеймом, а також на гідронім *Сума* – п. д. Псла, при впадінні в яку розташований сучасний обласний центр *Суми* [25, с. 226]. Походження згаданого ойконіма народна етимологія пояснювала то від трьох мисливських сум, нібито знайдених колись на березі річки, то від прикметника *сумувати*, оскільки перші поселяни, мовляв, дуже сумували за рідними краями (пор. у словотвірному сенсі д.-грецьк. *μελαγχολία* «меланхолія» при д.-грецьк. *μέλας* «чорний, темний»). Насправді ж обидві згадані назви, на нашу думку, доцільно пов'язати з індоіран. *śyāta-śyāta* // *śyāva-śyāva* «темний, чорний», що цілковито співвідноситься із «темними» ономастичними реаліями чернігово-сіверського ареалу, на що не раз вказувалося в ономастичній літературі і який навіть своїм називанням репрезентує «чорний» в ономастичному розумінні регіон (пор. *Чернігів*, *Вороніж*, *Суми*, *Сіверщина* тощо).

Очевидно, саме з індоар. *śyātá*, *śyāvá* – «чорний», «темний» – є підстави пов'язати й низку східноєвропейських гідронімів на *Сам-*, *Сем-*, *Сав-*, *Сев-* і под., зокрема:

Сава – р. у Південно-Східній Європі, п. д. Дунаю. М. Фасмер тлумачить назву з іран. **sāva-*, осет. *sau* «чорний», авест. *śyāva-* «те саме» [28, с. 226];

Саваказка – р., п. д. Сімки (бас. Білої-Ками-Волги) [7];

Сам-Вода – р., л. д. Згарка (бас. Згару-Пд. Бугу) [19, с. 485];

Самара – р., л. д. Дніпра; пор. б. *Самійлівська*, л. д. Тернівки у бас. Самари [18, с. 485-486];

Самозеро – озера 1) на р. Саморіка (бас. Білого моря) [8]; 2) на р. Шяймерка (бас. Верхньої Волги) [7];

Саморічка – р. на Вінниччині у с. Серединка (Бершадський р-н) [19, с. 486]; пор. *Самець-річка* (колиш. *Саморічка*), також на Вінниччині [19, с. 486]. З огляду на міркування, викладені вище, тлумачимо як «Чорнорічка» із вторинною етимологізацією від апелювання «самець»;

Самоткань (вар. *Савоткань*) – р. на Дніпропетровщині, д. Дніпра, тут і с. *Самоткань* [19, с. 486]. Двокомпонентну назву, вважаємо, формують компоненти *Само* (*Саво*) «чорний», «темний» + *ткань* «річка» (від *текти*, пор. *Тікич*);

Самовиця (вар. *Сомовиця*) – р. на Черкащині, л. д. Бобріка (л. рук. Дніпра) [19, с. 486]. Припускаємо, що «темну» семантику можна припустити і стосовно частини назв на *Сом-* (пор. поєднання назв *Черничий* та *Сомова балка*) [22, с. 65];

Сев (вар. *Сева*) – р., л. д. Неруси (бас. Десни-Дніпра) (пор. також потамонім *Сева* у кол. Севському уїзді, тепер у межах Брянщини). На думку В. Топорова й О. Трубачова, для назви

Сев зазначена М. Фасмером іранська етимологія незаперечна (пор. *Черневка*, п. д. *Сева*, вар. *Чернавка*, *Черниш*) [25, с. 226];

Севастянка – р., л. д. Кринки (бас. Міусу-Азовського моря) [19, с. 492];

Северная – р., п. д. Чорної (бас. Ваги-Північної Двини) [7]; пор. р. *Черновка* *Северная*, п. д. Черновки (бас. Ками-Волги), а також р. *Северная*, п. д. Чернушки (бас. Ветлуги-Оки-Волги) [7];

Сево – оз., витік р. Севки (бас. Великої-Нарви) [7];

Сіва Мала – р. із л. д. Чернавка (бас. Ками-Волги) [7];

Сівка – р., п. д. Дністра, а також пот. *Чорний*, л. д. Сівки, тут і ліс *Чорний* [19, с. 612]; пор. також варіант назви *Сівка-Калуська* за ймовірного зв'язку назви *Калуш* із поняттям чорноти (зокрема, у М. Кордуби), при індоар. *kala* «чорний» (див. далі);

Сейма – р., л. д. Оки (бас. Волги) [7];

Сеймна – р., л. д. Возополя (бас. Клязьми-Оки-Волги) [7];

Сумá – р., п. д. Псла (бас. Дніпра), а також *Сумка*, п. Суми [19, с. 485, 486, 493, 539]; пор. низку гідронімів *Сумка* на середньодніпровському лівобережжі [27, с. 506];

Семеновка – р., л. д. Чорної (бас. Чира-Дону) [7].

Враховуючи ту обставину, що назву річки *Сейм* часто зближували з числівником «сім», не варто виключати, що «чорну», «темну» семантику слід вбачати і в низці гідронімів, що традиційно тлумачаться в цьому ключі [22, с. 29], особливо при відсутності надійних даних про зв'язок певної назви зі згаданим числівником. До таких відносимо, зокрема, гідроніми на кшталт *Семирічка*, *Семидубка* і под. [19, с. 494-495], пор. також

Семинь, *Семківка*, *Семча* (усі – Чернігівщина) [19, с. 495].

Ще одна індоарійська основа на позначення чорноти, темноти – *kāla* [30, с. 277] (пор. тюрк. *qara* «чорний», укр. розм. *кальний* – «брудний» (зокрема, стосовно річок, боліт) [20, с. 80], акад. *ekēlu to be (come) dark* [32, с. 64] тощо). Один із розділів «Лісової книги» «Махабгарати», відомий як «Тіртха-ятра» (докладніше див. [14, с. 70-71]), серед численних тіртх (священних водойм) Арьяварти – давньої країни аріїв, подає назву *Калі-тіртха* «Тіртха (богині) Калі», де *Калі* «Чорна» (також *Махакалі* «Велика Калі» або «Велика Чорна») – ім'я-епітет богині-воїтельки Деві-Дургі, дружини Шіви-Рудри (на східноєвропейському ґрунті їй відповідають різні іпостасі богині Діви) [10, с. 246-247].

Рясний пласт «чорних» найменувань на *kāla* віднаходимо на Івано-Франківщині. До таких відносимо, зокрема, потамонім *Калатура*, який іноді здогадно тлумачать як «Коло тура», «Біля тура» [29, с. 61-66]. А також *Калабаня* (Долинський р-н) [19, с. 228], назва якої, імовірно, означає «Чорноводка» або «Чорнорічка», де *баня*, споріднене з індоар. *rañi* «вода, річка», відбите як *бань-пань-пінь* у гідронімах *Кубань*, *Ірпінь* тощо, а *Кала* – з індоар. *kāla* «чорний», «темний», при тому що тут і *Чорнорічка*, *Чорна Річка*, *Чорний Потік*, *Чорна Поточина*, *Чорний Черемош*, *Чорна Тиса*, *Чорногора* та ін. [19, с. 611-613].

З-поміж інших східноєвропейських водних найменувань, імовірно, об'єднаних компонентом *kāla* «чорний», «темний», відзначимо лише деякі:

Кала – р. у кол. Вельському уїзді (нині на Вологодщині, Росія) [8, с. 196];

Калаіс (вар. *Колоіс*, *Калоіс*) – р., п. д. Ворони (бас. Хопра-Дону) [7];

Калабарка – руч. у Чигиринському р-ні на Черкащині, л. д. Тясьмину (бас. Дніпра) [19, с. 228];

Калагірка – пот. у с. Пасічна Надвирнянського р-ну на Івано-Франківщині [19, с. 228];

Калигірка – 1) (вар. *Калігірка*, *Калігурка*) потік на Львівщині, л. д. Вандрівки (бас. Стрия-Дністра); 2) (вар. *Калігурка*, *Красний Прудъ*) річка, п. д. Великої Висі (бас. Синюхи-Південного Бугу) [19, с. 229], пор. с. *Красний Колядин* на Чернігівщині [19, с. 282];

Каламутка – р. на Рівненщині у межиріччі Стубли та Усті, л. д. Горині (бас. Прип'яті-Дніпра) [19, с. 228];

Калараса – давня назва річки в Приазов'ї, згодом тлумачена як «Чорна річка» [26, с. 244];

Калач – оз. у поймі Великого Іргизу (бас. Волги), біля с. *Красная Речка* [7];

Калач – оз. у поймі Сіверського Дінця (бас. Дону), біля р. *Калитва* [7];

Калачева – б., л. д. Каратюка (при тюрк. *qara* «чорний»), л. д. Берди, впадає в Азовське море [19, с. 228];

Калена – р. на Сквирщині, п. д. Стругу (бас. Росі-Дніпра) [19, с. 228];

Календа – річка поблизу Севастополя, л. д. Чорної, що впадає у Чорнорічниське водосховище, а також однойменне село, поблизу якого вона протікає (тепер Підгірне) [19, с. 228]. Щодо кримського топонімікону згадаємо також назви *Каламіта*, що її мала середньовічна візантійська фортеця, залишки якої розташовані поблизу гирла р. Чорної (Інкерман, побл. суч. Севастополя) (пор., втім, індоар. *kila*, тюрк. *kale* «фортеця») та *Каліварді* (*Caliodi*) – одного з шести міст внутрішньої Таврики [26, с. 245]. Початковий компонент останньої назви доцільно пов'язати з індоар. *kali* «чорна»

(пор. місцеве тюрк. *Кара-Су* – «Чорна Вода», «Чорна Річка», де індоар. *kala* відбите як тюрк. *qara* «чорний»), тоді як другий компонент слід співвіднести з індоар. *vara, vardi* «фортеця» (пор. тотожний у словотвірному та семантичному сенсі ойконім *Келеберда* (*Калиберда*, *Каліберда*) на Полтавщині) [11, с. 126];

Калединова – б. на Луганщині, л. д. Суходолу (бас. Сіверського Дінця-Дону) [19, с. 228], при індоар. *kala* «чорний» і *dapi* «вода», «ріка»;

Каленикова – низка боліт у Приазов'ї, колись річок, що перебувають у характерному ономастичному ареалі річок *Кальміусу*, *Коломаку*, б. *Калинова*, с. *Каленикове* і под. [19, с. 228];

Калейникова – б. на Донеччині, л. д. Севастянки, впадає в Азовське море [19, с. 228];

Калійникова – б., п. д. Орлової (бас. Севастянки-Кринки-Міусу-Азовського моря) [19, с. 228];

Калець – р. у Приазов'ї, п. Кальчика, також *Малий Кальчик*, *Калка* [19, с. 228] (щодо терміна *Малий* у контексті позначення чорноти див. далі);

Калило – 1) р. на Запоріжчині, л. д. Кінської (бас. Дніпра), поблизу смт Малокатеринівка; тут і однойменне озеро [19, с. 229];

Калитва (вар. *Біла Калитва*, *Велика Калитва*) – р., л. д. Сіверського Дінця (бас. Дону) [7]. Особливо цікавим видається поєднання компонентів *Біла Калитва* у розглядуваному гідронімі; пор. також р. Чорна Калитва, п. д. Дону [7];

Калитвинець Малий – р., л. д. (Великого) Калитвинця (бас. Дону) із д. Білий Колодезь [7];

Кальний – пот., л. д. Тур'ї (бас. Бодрогу-Тиси-Дунаю) [19, с. 232];

Кальний Яр – пот. у с. Чорний Потік на Іршавщині (Закарпаття) [19, с. 232];

Коломийка – річки 1) на Хмельниччині, л. д. Бистриці (бас. Дністра); 2) на Івано-Франківщині, л. д. Тлумачика (бас. Пруту-Дунаю) із л. д. *Чорний*; 3) стр., витік Калюсу, л. д. Дністра [19, с. 264, 611];

Кулявка – пот., л. д. Смотричу (бас. Дністра) із д. *Чорновідка* [19, с. 301, 613] (пор., втім, індоар. *kula, kulyā* «річка») [30, с. 295];

Кульбань – б., л. д. Куруньки (бас. Сіверського Дінця-Дону) [19, с. 301];

Кульна – р., п. д. Чорної (бас. Тростянця-Ягорлика-Дністра) [19, с. 301];

Кальниболотка – р., п. д. Гнилого Тікичу (бас. Тікичу-Синюхи-Півд. Бугу) [19, с. 232];

Кальногуска (варіант – *Чорногузка*) – р. на Волині, л. д. Стиру (бас. Прип'яті) [19, с. 613] та ін.

Беручи до уваги сказане вище, видається імовірним, що первісне значення, пов'язане з чорнотою, темнотою, можуть відбивати й гідроніми на кшталт *Калинівка* – певно, не випадково «калинові» назви часто постають у відповідному семантичному контексті:

Калина – дві річки у бас. *Самари*, л. д. Дніпра [19, с. 229]; пор. також індоар. *kulini* «річка»;

Калинів – 1) пот. на Івано-Франківщині, п. д. Болухівки (бас. Сівки-Дністра); 2) яр, л. д. Вовчої (бас. Сіверського Дінця-Дону); 3) л. д. Малої Кобилки (бас. Красноі-Сіверського Дінця-Дону) [19, с. 229];

Калинівка – 1) низка боліт у бас. *Самари*, Сейму та ін.; 2) п. д. Білоусу (бас. Десни-Дніпра) [19, с. 229];

Калинівська – р., п. д. Лугані (бас. Сіверського Дінця-Дону) [19, с. 229];

Калинівський – 1) пот. у с. Криворівня на Івано-Франківщині, л. д. Чорного Черемошу (бас. Черемошу-Пруту-Дунаю); 2) р., п. д. Дуванки (бас. Красноі-Сіверського Дінця-Дону) [19, с. 229];

Калиніс – пот. на Чернівеччині, д. Бережінки (бас. Черемошу-Пруту-Дунаю) [19, с. 230];

Калинова – річка, д. Чорної Долини [8, с. 43];

Калинова – низка боліт у бас. Сіверського Дінця, *Самари*: 1) л. д. Вороної; 2) л. д. Гнилуші (бас. Біленької-Айдару-Сіверського Дінця-Дону); 3) л. д. Грузької (бас. Кальміусу-Азовського моря); 4) л. д. Красноі (бас. Сіверського Дінця-Дону). Звертає на себе увагу значна кількість боліт із назвою *Калинова* у бас. Сіверського Дінця й Азовського моря [19, с. 230–231];

Калиновий – пот. на Калушчині (Івано-Франківська обл.), д. Чорного (бас. Сівки-Дністра) [19, с. 230];

Калинуватий – пот., п. д. Чорного Черемошу (бас. Черемошу-Пруту-Дунаю) [19, с. 231] та ін.

Видозміною індоар. *kala* «чорний» є термін *kalma* з аналогічним значенням «чорний», «темний», «темно-синій» [11, с. 122]. У зв'язку з цим привертає увагу назва річки *Кальміус*, що впадає в Азовське море, із д. *Кальчик* (він же – *Калець*, *Калка* Руського літопису (ПСРЛ, I, 218) [19, с. 232]. Сюди ж, вочевидь, слід віднести і низку назв типу *Калма* (*Кальма*) (п. д. Колоди, бас. річок Онезького та Ладозького озер), *Калманка* (д. *Самари*, бас. *Волги*) [7], *Калмикова* (у бас. Сіверського Дінця), *Калмицька* (л. д. *Калинової*, бас. Сіверського Дінця-Дону), *Калмицька*, п. д. Білої (бас. Сіверського Дінця-Дону), *Калмицька* (л. д. Сіверського Дінця, бас. *Дону*) та л. д. *Самари*

(бас. Дніпра) [19, с. 231], б. *Чермалицька* (вар. *Калмицька*), п. д. Кальміусу (бас. Азовського моря) тощо [19, с. 606].

Особливим і винятково цікавим об'єктом дослідження може виявитися символізм руських билин і казок, пов'язаний із чорним кольором. У прикладанні до билинної гідронімії ідеться насамперед про легендарну річку *Смородину* (варіанти *Смородина*, *Самородина* та ін., пор. «черная речка грозна Смородинка», при згадуваному вище індоіран. *śyātá* «чорний», «темний» та *dāni* «вода», «ріка», пор. також гідронім *Смердомка* із д. *Чорна* [7]) – межу потойбічного світу, описувану як вогняну (чорну), у зв'язку з інфернальною символікою чорного кольору (пор. також фітонім *смородина* (лат. *Ribes nigrum*) на позначення садової ягоди чорного кольору). Найчастіше назву ріки пов'язували із неприємним запахом, смородом (пор., втім, ту обставину, що билинні богатирі хочуть напитися зі Смородини свіжої води). Річка Смородина – рубіж іншого, перепона, яку змушений подолати фольклорний герой, що вирушив у подорож. Звідси й пов'язаний із нею в билинах, казках і заговляннях мотив *Калинового (каленого) мосту* (при індоар. *kala* «чорний»), іноді – двох-трьох мостів або перевозу, біля якого богатир б'ється зі змієм, Солов'єм-розбійником, Чудом-Юдом та ін. Завалена «дуб'єм да колоденькам», річка Смородина виявляється третьою заставою на шляху билинного Іллі Муромця з Чернігова до Києва (перша – темні ліси, друга – чорні грязі). Калін-цар, в якому в історіографії питання найчастіше вбачали збірний образ кочівників степу, у билинах намагається захопити Київ. У народній казці «Бій на Калиновому мості» (інакше – «Іван-селянський

син і Чудо-Юдо»), захищаючи Русь, брати б'ються на Калиновому мості з Чудо-Юдами (шести-, дев'яти- і дванадцятиголовими зміями), причому символізм чорного кольору простежується і тут: «Виїхало Чудо-Юдо на середину Калинового мосту – кінь під ним спіткнувся, *чорний* ворон на плечі стрепенувся, ззаду *чорний* пес најачився». В цьому контексті інтерес викликає й індоарійська етимологія самого терміна *чудо-юдо*, де обидва компоненти виявляються синонімами [11, с. 320].

Ще однією індоарійською основою, вживаною на позначення чорноти, є *mal*. У санскриті *malin*, *malvant* означає «темний», «чорний», *maliniman* «чорнота», *malini kar* «чорнити» (пор. укр. *малювати* з первісного *чорнити*, а також дит.-розм. *каляки-маляки*, за синонімізму індоар. *kala* і *mala*). В ономастичному контексті основа *mal* цікава, зокрема, у зв'язку з низкою східноєвропейських гідронімів та їхнім ономастичним оточенням:

Мальське – оз. на Псковщині, тут і оз. Чорне, р. Смолка [2, с. 29];

Малое Сево – оз. на Псковщині, д. Севи (бас. Балтійського моря) [7];

Малотічка (вар. *Малотіч*, *Самотічка*) – р. на Чернігівщині, п. д. Десни [19, с. 350]. Особливо цікавою видається варіативність початкового компонента зазначеного гідроніма при індоар. *mal=syata*;

Мала Калинівська – б., л. д. Великої Калинівської (бас. Сіверського Дінця-Дону) [19, с. 339]. Характерною видається подвійна назва гідроніма при індоар. *mal=kala*;

Мала Калмицька – б., л. д. Великої Калмицької (бас. Кріпенької-Міусу-Азовського моря) [19, с. 339];

Мала Карасівка (вар. *Мала Кара-Су*) – р. у Криму, д. Карасівки (бас. Салгиру–Азовського моря) [19, с. 339], при тюрк. *Kara-su* «Чорна вода»;

Мала Сумка – п. д. Сумки (бас. Псла-Дніпра) [19, с. 342];

Мала Тарна – пот., л. д. Ботаря (бас. Тиси–Дунаю) [19, с. 342];

Мала Тернівка – р., п. д. Самари (бас. Дніпра) [19, с. 342];

Мала Чорнушина – б., л. д. Чорнушиної (бас. Білої–Лугані–Сіверського Дінця–Дону) [19, с. 343];

Мала Чортуваня – пот., вит. Красно-го (бас. Тересви–Тиси–Дунаю) у с. Красна Тячівського р-ну на Закарпатті [19, с. 343, 345];

Мале – оз. біля с. Карагаш, при тюрк. *qara* «чорний» [4, с. 58];

Малевська – б., л. д. Кальчика (бас. Кальміусу–Азовського моря) [19, с. 343];

Малий Кальчик – р., л. д. Кальчика (бас. Кальміусу–Азовського моря), у XVIII–XIX ст. щодо нього зафіксовані характерні назви *Севірова*, *Шевірева* і под. [19, с. 345];

Малий Красний – пот., л. д. Малої Пині (бас. Пині–Латориці–Бодрогутиси–Дунаю) [19, с. 345];

Малий Темний – пот., л. д. Янівця (бас. Мокрянки–Тересви–Тиси–Дунаю) [19, с. 348];

Малинівський – пот., п. д. Тернавки (бас. Стрвігору–Дністра) [19, с. 349];

Малиновий (вар. *Малинової колодезь*) – р., п. д. Сіверського Дінця (бас. Дону) [19, с. 349];

Малинський Потік – пот., п. д. Черемошу (бас. Пруту–Дунаю) [19, с. 349];

Малишуватий – пот., л. д. Білого Черемошу (бас. Черемошу–Пруту–Дунаю) [19, с. 350];

Маловата – бал., л. д. Дніпра [4, с. 58–59];

Маловодяна – б. на Кіровоградщині, л. д. Бокової (бас. Інгульця–Дніпра) [19, с. 350];

Малороша – б. на Одещині, л. д. Кучургану (бас. Дністра), тут і с. *Малорошеве* [19, с. 350];

Малофа – р., л. д. Смолянки (бас. Десни–Дніпра) на Чернігівщині [19, с. 350];

Малявка – руч. на Житомирщині; пор. г. *Малява* і пот. *Малявський* на Івано-Франківщині (в Яремчі) [19, с. 350];

Молочка (вар. *Чорна*) – р., п. д. Сургута (бас. Волги) [8]; пор. р. *Молочна* у Приазов'ї поблизу Кам'яної Могили та ін. [19, с. 373];

Чорне – оз. в р-ні Малих Кучугур (на Запоріжчині) і pobl. с. Малокатеринівка; тут і гряда *Чорна* [22, с. 17].

До індоарійських основ на позначення чорноти, темноти слід віднести й основу *varana*, споріднене з укр. *вороний* з аналогічним значенням (пор. два допливи *Чорний*, що їх має р. *Ворона* (бас. Дністра) [19, с. 611], р. *Чернава*, п. д. Воронежа [7] і под.). А також іще одну індоарійську основу – *asita* [30, с. 120]. *Asita* «Темна», досл. «Несвітла» – інша назва р. Ямуни; відома й р. *Асікні* «Темна, Чорна», ототожнювана з нинішнім Ченабом. Щодо східноєвропейських паралелей назви *Asita*, то її можливо зблизити з назвами на кшталт *Осо́та*, *Осо́тяна*, *Осо́тянка*, *Осо́тниця*, *Осо́тець*, *Осо́тниця*, *Осо́та* тощо, особливо враховуючи ту обставину, що значна частина цих водних найменувань розміщені у межах Чернігівщини й Сумщини – областей із традиційно «чорним» семантичним ономастичним забарвленням [19, с. 405].

Перелік «чорних» гідронімів Східної Європи не обмежується наведеними вище найменуваннями. Так, дослідники неодноразово висловлювалися щодо «темної» семантики гідроніма *Мста* та низки однокореневих назв, що їх найчастіше співвідносили з естон. *must*, фін. *musta* «чорний» [2, с. 221], при тому що й низка річок у бас. Мсти мають імення *Чорна*. Сюди ж, очевидно, слід віднести й два гідроніми *Моства*, засвідчені на Коростенщині (тече через нп Каленське) й Малинщині [19, с. 376]. Доречно нагадати, що й у слов'янській антропонімії компонент *Мста*- постає як складова високостатусних князівських імен – *Мстислав*, *Мстивой*, *Мстигнев*, *Мстибог*, *Мстиша* тощо, що надає нових аргументів у їх тлумаченні.

Розгляд семантичного пласта «темний», «чорний» у східноєвропейській гідронімії, певна річ, не буде повним без згадування *Чорного моря*, колекція назв якого нараховує велику кількість топонімічних варіантів із найбільш стійким семантичним маркером, пов'язаним із чорним кольором [6, с. 387]. Як і про відбиття назви *Чорного моря* (?) у найменуванні ще одного східноєвропейського моря – *Азовського* [14]. Ідеться про скіфську назву *Temarunda* у Плінія (HN, VI, 20), в якій ще О. Соболевський виокремив компонент *tem-*, припустивши його зв'язок із коренем, що позначає темноту, чорноту (пор. індоар. *tam-/tem-* «темний»), доповнений хетс. *aruna* «море» (за Б. Наделем) або індоар. *árṇa* < *aruna «бурхливе море», «водна стихія» (за О. Трубаховим) [26, с. 283]. Особливо прикметно, що саме в ареалі *Азовського моря* – *Темарунди* історично засвідчені й інші оніми з компонентом *tem-tam*. Серед них – *Темеросса* (суч. *Темрюк*), *Тамірака*

(її ототожнювали із суч. Кульчуцьким городищем у Західному Криму, що також має назву *Червоний пагорб*), *Тамань* (тут і топонім *Malorossa* з «Космографії» Аноніма з Равенни, VII ст.), а також знаменита з вітчизняної історії *Таматарха-Тмутаракань* (*Самкери*). Остання назва, на думку Ст. Наливайка, виявляє етимологічну тотожність із семантично «темними» назвами *Вороніж* і *Чернігів* [11, с. 274], як, зрештою, і з назвою *Сімферополь* – міста у центральній частині Кримського півострова на р. Салгир, що постало на місці столиці Малої (Чорної?) Скіфії – *Неаполя Скіфського*, і первісна назва якого, припускаємо, могла в устах греків зазнати переосмислення у зв'язку з д.-грецьк. *Σίμφερον* [11, с. 246–247]. Симптоматично, що Південний Крим, подібно до Приазов'я, винятково насичений топонімією, яка несе на собі онімну печать «чорноти», «темноти», що, певна річ, годі розглядати як звичайну випадковість. Більшість цих назв дійшли до нас у тюркському звучанні, що є характерним прикладом семантичного калькування тюркськими мовами архаїчної місцевої ономастики.

Не менш цікавим видається й етнічний аспект розглядуваної проблеми. Так, «чорну», «темну» семантику, пов'язану з найменуванням *Чорного моря*, О. Трубахов припускав, зокрема, в етнімі *Кімієрїої* «кімери», «кімерійці» [26, с. 10]. У зв'язку зі згаданим етнімом увагу О. Стрижака привернув топонімічний комплекс на *Чемер-* (пор. болг. *чемерний* «чорний» [5, с. 7], а також потоки *Чемеруватий*, *Чемірний*, л. д. *Чорного Черемошу*) [19, с. 602]. Прикметно, що й літописні *сівери-сіверяни* (*сьверь*), засвідчені на північно-східній околиці південноруського

мовного масиву, характерній згущенням топонімів на *Чорн-* // *Черн-* (особливо на Чернігівщині) [19, с. 27, 213] й етнічне ім'я яких, ймовірно, зазнало вторинного зближення із назвою на позначення однієї зі сторін світу [25, с. 226] (пор. р. *Северская*, л. д. Черневки, п. Оки [5, с. 142]), потрапляють у пласт стійкої «чорної» ономазіологічної традиції, що охоплює кімерів, геродотівських *меланхленів*, *савдаратів*, *гуннів-савірів*, *чорних клубків* тощо. В етнонімому плані доволі цікавим видається також зближення етноніма *самоїди* (*самоядь*) із індоар. *śūāta* «темний», «чорний» та латв. *jūodas* «чорний»; сказане стосується і найменування *сумь*, *суоті*, самоназви фінів. Виходячи з індоар. *tala* «чорний», Ст. Наливайко тлумачить і загадковий етруський вираз *sige talave* (досл. «бичи чорні»), віднаходячи йому цілковиту паралель у непрозорому терміні *бусове врани* «Слова о полку Ігоревім». У такому разі й назва *малороси* цілком може тлумачитися в контексті позначення чорноти (тобто як «чорні роси»), зі вторинним семантичним *великороси* (за хибності семантичного розуміння), пор. поруч *білоруси*, *балти* при лит. *báltas* «білий»).

Є підстави вважати, що з індоіран. *śūāta/śūāva* «чорний, темний» споріднені початкові компоненти у князівських іменах *Киевит* і *Самовит* (пор. також *Самбат*, *Кіоава* на позначення Києва у Костянтина Порфирогенета, IX ст.), як і в загадковому імені *Само*, що його мав засновник ранньодержавного утворення на слов'янських землях у VII ст. В східнослов'янській антропонімії, зазначає Ст. Наливайко, згадуваний компонент відбитий в українському і козацькому прізвищі *Саморай*, фонетичному різновиді поширеного

українського прізвища *Шамрай/Самрай*. Останнє в індоарійській традиції – високостатусне воїнське ім'я, одне з імен Крішні-Чорнобога й означає «Чорноцар», де *рай* – різновид індоар. *rāi, rāja, rājan* «правитель, князь, цар» [30, с. 873-875, 878] (пор. топоніми *Шамраївка* на Київщині і Полтавщині). Прикметно, що й козацьке прізвище *Семидивчин*, у якому найчастіше вбачали число «сім» і слово «дівчина, дочка», вочевидь, і собі споріднене з індійським ім'ям *Ш'ямадева-Ш'ямдев-Ш'ямдей* «Чорнобог», що в індоіранській традиції означає Крішну і низка імен якого рясно відбиті в українських прізвищах і назвах. Не виключена можливість, що й древлянське ім'я *Мал* означає те саме, що й індоарійське *Крішна*, тобто «Чорний». Згадаємо принагідно і давню легенду про чернігівського князя *Чорного*, нібито суперника хозарів, в історії й етнонімі яких і собі простежується виразний індоарійський слід [15].

Особливо цікавими в контексті дослідження «чорної», «темної» ономастики видаються факти протиставлення її «білим», «світлим» найменуванням, що, окрім суто наукового інтересу до витоків такого називання, у низці випадків може розглядатися як додатковий аргумент на користь тлумачення певної назви та розгляду їх у комплексі взаємопов'язаних назв. Найперше, що хочеться зазначити у зв'язку зі сказаним – факт своєрідного географічного протиставлення Чорного і Балтійського морів (при литов. *baltas* «білий») на протилежних кінцях Східної Європи (пор. також *Біле море* у бас. Північного Льодовитого океану, а також тур. *Akdeniz* «Біле море» на позначення Середземного моря). При цьому звертає на себе

увагу значна кількість «чорної» гідронімії у басейні Балтійського та Білого морів, що нараховує не один десяток найменувань [7]. Водночас, окрім цілого набору «чорних» річок, озер і струмків, серед допливів Мсти фіксуються р. *Біла*, *Білий ручай* і *Біла річка*, два озера *Белинець* тощо. Велику кількість «білої» гідронімії фіксуємо також у бас. Самари та Сіверського Дінця [19, с. 52-53], тобто в ареалі найбільшого поширення «чорної» ономастики. Звертаємо увагу й на деякі інші факти такого роду:

Біла – р., п. д. Чорної Річки (бас. Чорного Черемошу-Черемошу-Пруту-Дунаю) [20, с. 52];

Біле – оз. в бас. Дністра. Ю. Карпенко звернув увагу на антонімічний ланцюжок протиставлень, що простягся від Чорного моря вгору по Дністру: Караголь (тюрк. «Чорне озеро») – оз. Біле – оз. Чорне [4, с. 45, 97];

Біла Калитва – р., л. д. Сіверського Дінця (бас. Дону) [7];

Біловодець – пот., л. д. Калинівця (бас. Пруту-Дунаю) [19, с. 55];

Білозірка – р., л. д. Дніпра, між рр. Карайтебень Бистра і Чорна [19, с. 55]; пор. там само *Малобілозірський шлях* [22, с. 16];

Калила (вар. *Калеля*) – пот. на Чернівеччині, д. Білого Черемошу (бас. Черемошу-Пруту-Дунаю) [19, с. 229];

Калинець – пот. на Рахівщині (Закарпаття), д. Павлика (бас. Білої Тиси-Тиси-Дунаю) [19, с. 229];

Калюшинець – пот., л. д. Білого Черемошу [19, с. 232];

Колудар – балка у Нижньому Подністров'ї, впадає в оз. Біле; за Ю. Карпенком, у формі *Колудар* – л є наслідком дисиміляції, пор. альтернативну форму *Курудеря* [4, с. 48];

Красна – р. у східній частині Криму обл. г. Ак-Кая (суч. Біла Скеля Білогірського р-ну) [19, с. 280];

Мала Водяна – б., п. д. Білої Мокрої (бас. Сіверського Дінця-Дону) [19, с. 339];

Черемош – р. в Українських Карпатах (бас. Пруту-Дунаю), утворюється злиттям Білого й Чорного Черемошу [19, с. 603];

Черемушний – яр, л. д. Мілової (бас. Сіверського Дінця-Дону) [19, с. 604];

Чорна – річки, л. д. Дніпра і п. д. Дніпра (вар. *Червлена* і *Червона*). Характерно, що перша з них протікає поряд із р. *Білозіркою*, а друга сусідить з р. *Білинкою* або *Біленькою*, *Білою* [22, с. 17];

Чорна Поточина – р. у с. Білоберізка на Івано-Франківщині [19, с. 611], тут і пот. *Чемеристий* [19, с. 602];

Чорна Тиса – р. на Закарпатті, тече через нп *Білин* Рахівського р-ну і зливається з *Білою Тисою* [19, с. 611];

Чорний – пот. біля г. *Біла Кобила* [19, с. 611];

Чорнівський – пот. у с. Білі Ослави на Івано-Франківщині [19, с. 613];

Чорнушина – р., л. д. Білої [19, с. 613] тощо.

Отже, підсумовуючи наведені у статті міркування, маємо вагомий підстави істотно розширити перелік східноєвропейських водних назв, що їх традиційно відносять до семантичного гнізда «чорний», «темний». Окрім низки цілковито «прозорих» слов'янських найменувань такого роду, йдеться про істотну частку східноєвропейської гідронімії, переконлива етимологізація якої виявляється можливою завдяки зверненню до індоіранської мовної та культурної традиції. І хоча в процесі «ослов'янення» архаїчної східноєвропейської гідронімії ці

давні назви подекуди зазнали істотної трансформації та спотворення первісного внутрішнього змісту, їх все ж вдається виявити і витлумачити, спираючись на сучасний стан порівняльно-мовознавчих досліджень у царині індоєвропейстики, виходячи з методологічного принципу дослідження назв у їх сукупності, а також врахування ономастичного контексту, що у методологічному поєднанні у більшості випадків унеможливує випадкові збіги. Не менш важливо, що саме землі Давньої України та окремих її регіонів, за даними новітніх ономастичних студій, постають як ареал концентрації «чорної», «темної» гідронімії й ономастики загалом (подекуди у її протиставленні «білій», «світлій» ономастичці), що надає додаткових методологічних підстав звертатися у пошуках витоків цієї стійкої ономасіологічної традиції до індоєвропейської спадщини. У кожному разі, видається, що більша дослідницька увага до цієї винятково цікавої семантичної категорії східноєвропейських найменувань не лише надасть нових можливостей для переконливішого тлумачення низки наявних ономастичних фактів, але й обумовить ряд висновків концепційного гатунку у прикладанні до етнокультурної історії давньої Східної Європи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. 1. Москва; Ленинград, 1958. 657 с.
2. Агеева Р. А. Гидронимия Русского Северо-Запада как источник культурно-исторической информации. Москва, 1989. 252 с.
3. Байцар А., Байцар І. «Русь», «Червона Русь» на картах Європи XIV–XVIII ст. *Вісник Львівського університету*. Серія географічна. 2018. Випуск 52. С. 15–26.
4. Гідроніми Нижнього Подністров'я / під ред. Ю. О. Карпенка. Київ–Одеса, 1981. 112 с.
5. Гідронімія України у її міжмовних та міждіалектних зв'язках / відп. ред. О. С. Стрижак. Київ, 1981. 262 с.
6. Гордеев А. Топонимия побережья Чёрного и Азовского морей на картах-портоланах XIV–XVII веков. Киев, 2014. 478 с.
7. Государственный водный реестр Российской Федерации. URL: <http://textual.ru/gvr/> (дата звернення: 12.12.2019).
8. Жарникова С. Золотая нить. Вологда, 2003. 251 с.
9. Наливайко С. І. Індійський міф. Український коментар. Київ, 2012. 568 с.
10. Наливайко С. І. Таємниці розкриває санскрит. Київ, 2000. 280 с.
11. Наливайко С. І. Тисяча найновіших тлумачень давніх українських назв, імен, прізвищ, термінів і понять (на індоіранському матеріалі). Київ, 2008. 360 с.
12. Наливайко С. С. До перспектив індоіранської (арійської) традиції у тлумаченні гідронімії Східної Європи (на прикладі семантичного гнізда «вода», «ріка»). *Українознавство*. 2018. № 3. С. 162–180.
13. Наливайко С. С. До питання про семантику давніх назв Чорного й Азовського морів. *Українознавство*. 2016. № 1. С. 63 – 70.
14. Наливайко С. С. «Індоєвропейська проблема» як вузлова проблема етнокультурної історії Східної Європи. *Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення*. Київ, 2017. С. 58–72.
15. Наливайко С. С. Проблема русько-хозарських взаємин в контексті українознавства: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12. Київ, 2011. 20 с.
16. Наливайко С. Ще раз про перспективи індоіранських ономастичних студій (до дискусії історика й лінгвіста). *Українознавство*. 2017. № 1–2. С. 153–169.
17. Непокупный А. Балто-северославянские языковые связи. Киев, 1976. 227 с.
18. Санскритско-русский словарь. Москва, 1978. 895 с.

19. Словник гідронімів України. Київ, 1979. 781 с.
20. Словник української мови: в 11-ти т. Т. 4 (І-М). Київ, 1973. 840 с.
21. Стрижак О. Етнонімія Геродотової Скіфії. Київ, 1988. 224 с.
22. Стрижак О. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини. Київ, 1967. 127 с.
23. Топонимические предания Воронежской области. Вып. 1. Воронеж, 2001. 77 с.
24. Топоров В. Прусский язык. Словарь. К. – Л. Москва, 1984.
25. Топоров В., Трубачев О. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. Москва, 1962. 271 с.
26. Трубачев О. Indoarica в Северном Причерноморье. Москва, 1999. 320 с.
27. Трубачев О. Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этнические интерпретации. *Труды по этимологии. Слово. История. Культура*. Т. 4. Москва, 2009. С. 383–713.
28. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х т. Москва, 1987. Т. 4. 864 с.
29. Шпак Д. Тлумачний словник топонімів села Стари Кути. Львів, 1998.
30. Monier-Williams M. A dictionary, English and Sanskrit. Oxford, 1964. URL: http://93.174.95.29/_ads/A6F854EDABA2023F5DA9CDE4DA84568A (дата звернення: 12.12.2019).
31. Tavernier J. Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550-330 B.C.): Linguistic Study of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts. Leuven; Paris, 2007. 850 p.
32. The assirian dictionary. Chicago, 1958. Vol. 4.
3. BAIT SAR, A., BAIT SAR, A. (2018). “Rus”, “Red Rus” on the European Maps of the 14th–18th Centuries. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya heohrafichna* (Lviv University Bulletin. Geography Series), Vol. 52, pp. 15–26. [in Ukr.]
4. KARPENKO, Yu., ed., (1981). *Hydronyms of the Lower Transnistria*. Kyiv–Odesa, 112 p. [in Ukr.]
5. STRYZHAK, O., ed., (1981). *Hydronymy of Ukraine in Its Interlingual and Inter-Dialect Connections*, 262 p. [in Ukr.]
6. GORDEYEV, A. (2014). *Toponymy of the Black and Azov Sea Coasts on Portolan Charts in the 14th–17th Centuries*. Kyiv, 478 p. [in Rus.]
7. *The State Water Register of the Russian Federation*. [online] Available at: <http://textual.ru/gvr/> [Accessed 12 Dec. 2019]. [in Rus.]
8. ZHARNIKOVA, S. (2003). *The Golden Thread*. Vologda, 251 p. [in Rus.]
9. NALYVAIKO, St. (2012). *An Indian Myth. A Ukrainian Commentary*. Kyiv, 568 p. [in Ukr.]
10. NALYVAIKO, St. (2000). *Sanskrit Reveals Secrets*. Kyiv, 280 p. [in Ukr.]
11. NALYVAIKO, St. (2008). *A Thousand Newest Interpretations of Ancient Ukrainian Names, First Names and Surnames, Terms and Concepts (based on the Indo-Iranian material)*. Kyiv, 360 p. [in Ukr.]
12. NALYVAIKO, S. (2018). On the Prospects of Indo-Iranian (Aryan) Tradition in the Interpretation of Hydronymy of Eastern Europe (as exemplified by the semantic family of words “water”, “river”). *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 3, pp. 162–180. [in Ukr.]
13. NALYVAIKO, S. (2016). On the Semantics of the Ancient Names of the Black and Azov Seas. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 1, pp. 63–70. [in Ukr.]
14. NALYVAIKO, S. (2017). The “Indo-European Problem” as a Pivotal Issue of the Ethnocultural History of Eastern Europe. In: *Ukraine and Ukrainians in Ethnocultural Processes: Conceptual Generalizations*. Kyiv, pp. 58–72. [in Ukr.]

REFERENCES

1. ABAYEV, V. (1958). *Historical and Etymological Dictionary of the Ossetian Language*. Vol. 1. Moscow, 657 p. [in Rus.]
2. AGEYEVA, R. (2004). *Hydronymy of the Russian North-West as a Source of Cultural and Historical Information*. Moscow, 256 p. [in Rus.]

15. NALYVAIKO, S. (2011). *The Problem of Rus-Khazar Relations in the Context of Ukrainian Studies*. Kyiv, 20 p. [in Ukr.]
16. NALYVAIKO, S. (2017). Once again about the Prospects of the Indo-Iranian Onomastic Studies (revisiting the discussion of the historian and the linguist). *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 1–2, pp. 153–169. [in Ukr.]
17. NEPOKUPNYI, A. (1976). *Baltic-Northern Slavic Language Ties*. Kyiv, 227 p. [in Rus.]
18. *Sanskrit-Russian Dictionary*. (1978). Moscow, 895 p. [in Rus.]
19. *Dictionary of Hydronyms of Ukraine*. (1979). Kyiv, 781 p. [in Ukr.]
20. (I–M), Vol. 4 of *Dictionary of the Ukrainian Language*: In 11 Vol. Kyiv, 840 p. [in Ukr.]
21. STRYZHAK, O. (1988). *Ethnonymy of Herodotus' Scythia*. Kyiv, 224 p. [in Ukr.]
22. STRYZHAK, O. (1967). *The Names of the Rivers in Zaporizhzhia and Kherson Regions*. Kyiv, 127 p. [in Ukr.]
23. *Toponymic Traditions of Voronezh Region*. (2001). Vol 1. Voronezh, 77 p. [in Rus.]
24. TOPOROV, V. (1984). *Prussian Language. Dictionary*. K–L. Moscow. [in Rus.]
25. TOPOROV, V., TRUBACHOV, O. (1962). *Linguistic Analysis of Hydronyms of the Upper Dnieper*. Moscow, 271 p. [in Rus.]
26. TRUBACHOV, O. (1999). *Indoarica in the Northern Black Sea Region*. Moscow, 320 p. [in Rus.]
27. TRUBACHOV, O. (1968). *The Names of the Rivers of the Right-Bank Ukraine. Word Formation. Etymology. Ethnic Interpretations*. Moscow, 288 p. [in Rus.]
28. FASMER, M. (1987). *Etymological Dictionary of the Russian Language*. Vol. 4. Moscow, 864 p. [in Rus.]
29. SHPAK, D. (1998). *A Thesaurus of Stari Kutly Village Toponyms*. Lviv. [in Ukr.]
30. MONIER-WILLIAMS, M. (1964). *A Dictionary, English and Sanskrit*. [online] Oxford. Available at: http://93.174.95.29/_ads/A6F854EDABA2023F5DA9CDE4DA84568A [Accessed 12 Dec. 2019]. [in Eng.]
31. TAVERNIER, J. (2007). *Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550–330 B.C.): Linguistic Study of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts*. Leuven; Paris, 850 p. [in Eng.]
32. *The Assirian Dictionary*. (1958). Vol. 4. Chicago. [in Eng.]